

**Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Újkor és Modernkor Történeti Program**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI
(PhD-értekezés)

Szalánczi József Krisztián

Németország helye a déli-sarkvidéki Nap alatt

**Az Antarktisz felosztásának kérdése a 20. század első felében,
különös tekintettel az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció
előzményeire, valamint nemzetközi, katonai és gazdasági
vonatkozásaira**

Témavezető: Prof. dr. Fischer Ferenc

Pécs, 2017

Tartalomjegyzék

1. A doktori értekezés szempontjai és célkitűzései	1
2. Források és módszertan	4
3. A disszertáció tartalma és felépítése	13
4. A doktori értekezés új eredményei	20
5. A kutatás továbbfejlesztésének lehetőségei	29
6. A szerző témával kapcsolatos publikációi és előadásai	30

1. A doktori értekezés szempontjai és célkitűzései

Disszertációmban azt a célt tűztem ki, hogy az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció – amelyet a vállalkozás végrehajtására kiküldött hajó neve után Schwabenland-expedícióként is emlegetnek – rendkívül szerteágazó összefüggésrendszerét feltárva bemutassam Németország első pillantásra talán marginálisnak tűnő, valójában azonban korántsem elhanyagolható szerepét az Antarktisz politikai felosztásának folyamatában, illetve megvizsgáljam, hogy a tudományos kutatás mellett a vállalkozásnak milyen katonai, gazdasági és politikai összetevői voltak, illetve következményei lettek. A feldolgozott téma újszerűsége abban rejlik, hogy a fenti szempontok szerint Németország déli-sarkvidéki tevékenységét, különösképpen pedig annak hatását más államok – elsősorban Nagy-Britannia, Norvégia, Argentína és Chile – Antarktisszal kapcsolatos politikájára, primer levéltári forrásokra alapozva, részletekbe menően eddig sem magyar, sem nemzetközi szinten nem vizsgálták. Ugyanez igaz a két világháború között kialakított és a második világháború folyamán a gyakorlatban is alkalmazott német haditengerészeti doktrína, az úgynevezett cirkálóháború és a Schwabenland-expedíció közötti összefüggések feltárására is. A témaválasztást különösen indokolta, hogy már a kutatás kezdetén is nagyon erősen feltételezni lehetett, hogy az 1938–1939-es német felfedezőút ezt a két, geopolitikai és katonai nézőpontból egyáltalán nem jelentéktelen kérdéskört –

azaz az Antarktisszal összefüggő szuverenitási vitákat és a cirkálóháborús stratégiát – összekapcsolja.

A Déli-sarkvidék látszólag mindentől távol eső, huzamosabb emberi tartózkodásra nagyjából alkalmatlan területei a rendkívül zord éghajlati viszonyok ellenére már a 20. század első felében sem hagyták teljesen hidegen a világ hatalmait. A régiót azonban ekkor még nem a napjainkban leginkább emlegetett tényezők – azaz az antarktisi szárazföld mélyén megbúvó feltáratlan nyersanyagkincsek, a hatalmas mennyiségű édesvízkészlet, a globális felmelegedés következtében leszakadó, olykor szinte országnyi méretű jégtömbök, az ózonnyő helyzete, illetve a környező óceáni vizek kontinentális talapzatában rejtő olajtartalékok – tették érdekessé. Az Antarktisz legfontosabb – és a gyakorlatban is kiaknázható – gazdasági potenciálját a 19. század utolsó harmadától a második világháborúig a Déli-óceánon folytatott bálnavadászat jelentette, amely a világgazdaság szempontjából is komoly jelentőséggel bírt, tekintettel a bálnából kinyert olaj és zsír számos felhasználási módozatára. A 1800-as évek legvégén meginduló nagy déli-sarkvidéki felfedezőhullám esetében is – amelynek keretén belül számos ország indított nemzeti kutatóexpedíciókat déli-sarkvidéki területekre, s amelybe Németország is bekapcsolódott – a bálnavadászati ipar képezte a legnagyobb felhajtóerőt a tudományos kutatások számára, hiszen a rendkívül költséges felfedezőutakat az érintett államok, vagy szervezetek elsősorban a későbbi gazdasági haszon reményében voltak hajlandóak patronálni. Különösen igaz ez a megállapítás Nagy-Britanniára, amely az önmagukban véve jelentéktelen, de földrajzi elhelyezkedésük miatt a tárgyalt kérdésben mégis nagy jelentőséggel bíró Falkland-szigetek köré építette fel antarktisi birodalmát, s 1908-ban (Falkland-szigeteki Független Területek néven) egy igen nagy kiterjedésű szektor felett jelentette be fennhatóságát a régióban, amelybe a környező vizek és szigetek mellett az Antarktisi-félsziget nyúlványa is beletartozott. A brit lépés legfontosabb okát a bálnavadászat feletti kontroll megszerzése képezte, ami a későbbiek folyamán is irányadóvá vált az antarktisi kérdésekben.

A Schwabenland-expedíció azért különösen alkalmas arra, hogy e kevésbé feltárt témakör központi elemeként jelenjen meg, mert Németország az 1919-es versailles-i szerződést követően hosszú időre a déli-sarkvidéki ügyekből is kizárásra került. Így amikor az ország az 1930-as évek második felében, az önálló német bálnavadászat megszervezésével párhuzamosan visszatért a régióba, már „idegen testnek” számított a déli vizeken. Minden, az antarktisi

térségben érdekelt hatalom maximális gyanakvással tekintett a németek, mint új riválisok felbukkanására, amelyet a *Schwabenland* kutatóhajó váratlan útja 1938–1939 fordulóján csak még tovább fokozott, komoly lépéseket és politikai átrendeződést váltva ki a déli-sarkvidéki ügyekben érintett államok – különösen Norvégia és Nagy-Britannia, de más szempontból idesorolhatjuk Argentínát és Chilét is – egymás közötti viszonyában. A sikeresen végrehajtott expedícióval a náci Németország a leghatározottabban jelezte, hogy helyet követel magának a „déli-sarkvidéki Nap” alatt, ráadásul – és ez az összetevő főként Londont foglalkoztatta –, a végrehajtás időpontja az egyre inkább elmérgesedő európai helyzet tükrében arra engedett következtetni, hogy a felderítő útnak akár katonai céljai is lehettek. A brit birodalmi források jól tükrözik, hogy a brit Külügyi Hivatal, illetve az Admiralitás politikai és katonai vonalon egyaránt foglalkozott a dél-atlanti körzetben, illetve a Déli-óceánon kialakult helyzettel. Előbbi elsősorban az expedíció körülményeit és lehetséges céljait elemezte, utóbbi pedig – már a háború kitörését követően – a német segédcirkálók és a nagy hatótávolsággal rendelkező tengeralattjárók esetleges dél-atlanti, vagy antarktiszi felbukkanása ellen foganatosított intézkedéseket tárgyalta.

A disszertáció az alább felsorolt kérdések megválaszolását tűzte ki maga elé fő feladatául:

1. Az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció gyakorolt-e bármilyen tényleges hatást a Déli-sarkvidék politikai felosztásának folyamatára, amely a 20. század első felében gőzerővel zajlott a térségben érdekelt államok között?

2. Létezett-e olyan szándék, miszerint Németország hivatalos területi igényt jelent be valamely antarktiszi régióra?

3. Német részről mik voltak az expedíció életre hívásának legfontosabb okai? Tudományos kutatóútról, katonai manőverről, politikai és gazdasági célok elérésének szándékával megszervezett vállalkozásról, vagy esetleg ezek *kombinációjáról* beszélhetünk-e? Amennyiben – amint azt a kutatás kezdetekor rendelkezésre álló néhány forrásból sejteni lehetett – az utóbbiról, melyik tényező milyen súllyal esett a latba a kutatóút megszervezésekor, azaz mik voltak a prioritások?

4. A déli-sarkvidéki térségben érdekelt hatalmak (főként Nagy-Britannia – továbbá a brit birodalom részeként Ausztrália és Új-Zéland –, illetve Norvégia, Argentína és Chile és az Amerikai Egyesült Államok) politikai vonalon miként

reagáltak az 1938–1939-es Schwabenland-expedícióra és Németország felbukkanására a régióban?

5. Németország a két világháború közötti időszakban nagy energiákat fektetett olyan polgári fejlesztésekbe – pl. a *Lufthansa* által üzemeltetett, Európát Afrikával és Dél-Amerikával összekötő légi posta-útvonal kiépítésébe –, amelynek tapasztalatait később katonai célokra is fel lehetett használni. Mindemellett pedig számos, formailag polgári, vagy tudományos célú, de katonai összetevőkkel rendelkező manővert is végrehajtott – elsősorban az Atlanti- és a Csendes-óceán térségében –, amelyek a versailles-i szerződés kijátszására, illetve a következő nagy háborúra való felkészülésre szolgáltak. Beleilleszthető-e a Schwabenland-expedíció ezen tevékenységek sorába, vagy ilyen szempontból teljesen különálló esetről beszélhetünk-e?

6. Lehetett-e köze a Schwabenland-expedíciónak a két világháború között kidolgozott német cirkálóháborús doktrínához, amely a második világháború folyamán a gyakorlatban is alkalmazásra került? Amennyiben igen, milyen szempontból?

7. Németország ellenfelei – különösen Nagy-Britannia – tanúsítottak-e érdeklődést az expedíciói esetleges katonai vonatkozásai iránt? Amennyiben igen, tettek-e bármilyen katonai intézkedést a kutatóúttal összefüggésben?

8. A fentiek alapján mik voltak a Schwabenland-expedíció rövid és hosszú távú politikai következményei?

2. Források és módszertan

A kutatás a primer levéltári források feltárását megelőzően az 1938–1939-es német Antarktisz-expedícióval foglalkozó, korlátozott számban rendelkezésre álló, a mélyebb vizsgálat megkezdéséhez azonban elengedhetetlenül szükséges szakirodalmi munkák elemzéséből indult ki. Magáról a kutatóútról két olyan nagy terjedelmű, korabeli német kiadvány jelent meg, amely részletesen foglalkozik a vállalkozással. Az első az expedícióvezető, Alfred Ritscher kapitány neve alatt 1942-ben Lipcsében kiadott, szigorúan szakmai jellegű, összefoglaló munka (rövidített címe: *Deutsche Antarktische Expedition 1938/39*

mit dem Flugzeugstützpunkt der Deutschen Lufthansa A. G. M. S. „Schwabenland“), amelynek különösen nagy érdeme, hogy rendkívül sokat elmond a küldetés konkrét tudományos vonatkozásairól. A második pedig az Antarktiszra küldött tudományos stáb egyik tagja, Ernst Herrmann geográfus populárisabb, a szélesebb olvasóközönség számára és különösen az ifjúság lelkesítésére készített, az előzőhöz hasonlóan szintén könyv formájában megjelent úti beszámolója. (*Deutsche Forscher im Südpolarmeer. Safari Verlag, Berlin, 1941*). A két mű az expedíció hivatalos német (tudományos és irodalmi) interpretálásának tekinthető, ami azt jelenti, hogy alapvető feladatuk a német kutatás világraszóló sikerének és az Antarktisz körüli német jelenlét gazdasági jelentőségének (elsősorban a bálnavadászat népességélelmezésben betöltött fontos szerepének) hangsúlyozása volt. A fentiekből adódóan mindkét kiadványra rányomja a bélyegét az erős állami cenzúra, ami ebben az esetben nem elsősorban a tények megmásításában, hanem a háttérinformációk elhallgatásában jelenik meg, hiszen a katonai és a politikai vonatkozásokról egyik írás sem beszél. Mindezek mellett saját, 1939-ben megjelent életrajzi művében a kor legtapasztaltabb német bálnavadásza, az expedícióban „jégkalauzként” részt vevő Otto Kraul is szentelt egy fejezetet a kutatóút számára. (*Käpt'n Kraul erzählt: 20 Jahre Walfänger unter argentinischer, russischer und deutscher Flagge in der Arktis und Antarktis.*) Német részről a Hermann Göring által felügyelt második négyéves terv hivatalos lapja, a *Der Vierjahresplan* is foglalkozott az expedícióval – ami már csak azért sem meglepő, mert az út hivatalosan a négyéves terv népességélelmezési programja keretében került végrehajtásra. A cikk – amelynek szerzője az expedíció szellemi atyja, Helmuth Wohlthat államtanácsos és olajügyi szakértő volt – a fentiekkel összhangban szintén a tudományos és gazdasági eredményeket domborította ki, ám leplezetlenül utalt arra is, hogy Németország a továbbiakban egyértelműen beleszólást követel az Antarktiszt érintő politikai és gazdasági ügyekbe. (*Die Deutsche Antarktische Expedition 1938/39, Der Vierjahresplan, 1939/9.*)

A korabeli tudományos munkák közül feltétlenül megemlítendő Hans-Georg Baare-Schmidt német jogász 1940-es disszertációja (*Die territorialen Rechtsverhältnisse der Antarktis*), amely az Antarktiszra vonatkozó területi követelések jogi oldalát tárgyalja, s azon ritka, a második világháború lezárása előtti időszakból származó, német nyelvű írások közé tartozik, amelyek valóban részletesen foglalkoznak a kérdéssel. Az értekezés alig néhány hónappal a

Schwabenland katapulthajó visszatérését követően került benyújtásra, s az expedíció publikus vonatkozásai is helyet kaptak benne.

A második világháborút követő időszakban természetesen már számos, a Déli-sarkvidéket fókuszba helyező tudományos kiadvány is megjelent. Az összefoglaló művek közül, amelyek nagy segítséget jelentettek a különböző földrajzi helyszínek és események közötti eligazodásban, Robert Headland 1989-es, *Chronological List of Antarctic Expeditions and Related Historical Events* című könyvét, Beau Riffenburgh 2007-es, New Yorkban kiadott munkáját (*Encyclopedia of the Antarctic I–II*), illetve William James Mills *Exploring Polar Frontiers* elnevezésű alkotását használtam alapvető viszonyítási pontokként. Az Antarktisszal kapcsolatos nemzetközi jogi tudnivalókkal összefüggésben Csatlós Erzsébet révén 2012-ben két magyar nyelvű tanulmány (*A szuverenitás gyakorlatának nemzetközi közjogban felmerült problémái az Antarktiszon, ill. Az Antarktisz nemzetközi jogi helyzete a XXI. században*) is napvilágot látott, amelyekben a szerző a Déli-sarkvidékkel kapcsolatos szuverenitási viták jogi alapjait vizsgálta, különös tekintettel az úgynevezett effektív okkupáció fogalmára. Emellett Chile antarktisi területi igényeivel Szilágyi István is foglalkozott 2013-ban megjelent, *Geopolitika Latin-Amerikában* című tanulmányában. Már a kutatás folyamán, 2012-ben jelent meg egy könyv a Schwabenland-expedícióval kapcsolatban (*The Third Reich in Antarctica: The German Antarctic Expedition 1938–39*), a német Cornelia Lüdecke és az új-zélandi Colin Summerhayes tollából. A szerzőpáros a műben főként a kutatóút konkrét eseménytörténetére, tudományos eredményeire, illetve a téma köré szövődött mítoszok cáfolatára helyezi a hangsúlyt, s így alapvetően más szemszögből közelíti meg a kérdéskört, mint jelen disszertáció, amely elsősorban az Antarktiszról szóló politikai, katonai és gazdasági összetevőket igyekszik bemutatni a 20. század első felében, középpontjában az 1938–1939-es német expedícióval. Mindazonáltal kétségtelen, hogy ez utóbbi kiadvány számos tekintetben iránymutatóként szolgált a munka folyamán, forrásapparátusa pedig komoly segítséget jelentett a kutatásban. Lüdecke korábban is foglalkozott már a témával, amellyel kapcsolatban a *Deutsches Schifffahrtsarchiv* folyóirat egyik, 2003-as számában tanulmányt is közölt. (*In geheimer Mission zur Antarktis. Die dritte Deutsche Antarktische Expedition 1938/39 und der Plan einer territorialen Festsetzung zur Sicherung des Walfangs.*)

A cirkálóháború elméletével és a két világháború közötti latin-amerikai német aktivitással kapcsolatban átfogó monográfia született 2014-ben Fischer Ferenctől. (*A „háború utáni háború” 1919–1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban.*) A mű részletesen tárgyalja a versailles-i szerződés kijátszására és a következő nagy háborúra való felkészülésre irányuló német haditengerészeti és légi tevékenységet a korszakban, amely azért fontos a témakör szempontjából, mert a Schwabenland-expedíció – amint az a kutatás folyamán bizonyosságot nyert – szintúgy ennek a tudományos álca alatt folytatott, de részben katonai manőversorozatnak az egyik utolsó elemét képezte a második világháború kitörését megelőző időszakban. Ez utóbbi megállapítás a kutatás kezdetén még csupán feltételezés szintjén létezett, a feltárt források azonban meggyőzően bizonyítják, hogy az 1938–1939-es Antarktisz-expedíció többek között a dél-atlanti térségben végzett korábbi német kutatómunka – főként az Európát Afrikával és Dél-Amerikával összekötő légi útvonal kiépítésével összefüggő meteorológiai és oceanográfiai vizsgálatok – kiterjesztése volt a Déli-sarkvidékre, hangsúlyos katonai szempontokkal egybekötve. A transzatlanti német postaforgalmi útvonal kiépítésével kapcsolatban Deák Máté, a Pécsi Tudományegyetem oktatója is tanulmányt jelentetett meg 2011-ben (*Gambia, a németek afrikai ugródeszkája Latin-Amerika légtere felé az 1930-as években*), amely szintúgy nagy segítséget jelentett az összefüggések alaposabb vizsgálatához. Ugyanezzel a résztémával kapcsolatban – amely a katonai és technológiai vonatkozások mellett azért is lényeges, mert a németek úgynevezett katapulthajókat alkalmaztak a postarepülőgépek Atlanti-óceán feletti átrepülésének lehetővé tételére, s ezek közé tartozott a későbbi antarktisi küldetésre vezényelt *Schwabenland* is – német részről 2001-ben Jürgen Rosenstock (*Flugboote über dem Atlantik. Die abenteuerlichen Expeditionen der Lufthansa 1934–1939*), 2004-ben Simon Mitterhuber (*Die deutschen Katapultflugzeuge und Schleuderschiffe. Entwicklung, Einsatz und Technik*), 2007-ben pedig Jörg-Michael Hormann (*Flugbuch Atlantik. Deutsche Katapultflüge 1927–1939*) adott ki könyvet. Ez utóbbi kiadványok főként a katapultrepülések technikai tudnivalóit és eseménytörténetét ismertetik.

Tekintve, hogy a kutatómunka 2011-ben vetette kezdetét, a fentebb említettek közül az ezt megelőzően kiadott írások jelentették azokat a főbb kiindulópontokat, amelyek segítségével a levéltári kutatások alapvető irányvonalát ki lehetett jelölni, míg a később megjelent művek lehetővé tették az

irányvonal pontosítását, illetve a kutatás kiterjesztését a témakör azon szegmenseinek mélyebb vizsgálatára is, amelyek a korábbi szakirodalmi munkákban nem, vagy nem eléggé hangsúlyosan jelentek meg. Ezek alapján 2012-ben, illetve 2015-ben a német anyagok feltárása céljából helyszíni vizsgálatokat folytattam a Német Szövetségi Levéltár (*Bundesarchiv*) Freiburgban található Katonai Levéltárában (*Militärarchiv*), illetve a lipcei Német Nemzeti Könyvtárban (*Deutsche Nationalbibliothek*).¹ Emellett az internet adta lehetőségekkel élve forrásokat rendeltem a londoni Nemzeti Levéltár (*The National Archives*), az Ausztrál Nemzeti Levéltár (*National Archives of Australia*) és a Dél-afrikai Nemzeti Levéltár (*National Archives of South Africa*) archív anyagai közül is. Azokat a dokumentumokat, amelyeket a Német Szövetségi Levéltár egyéb részlegein (elsősorban Berlinben) őriznek, freiburgi tartózkodásom során a Katonai Levéltár munkatársainak segítségével szintén rendelés révén szereztem be.

A német levéltári források közül érdemes külön kiemelni a német haditengerészet 1928–1943 közötti főparancsnoka, Erich Raeder hagyatékát (*Nachlass Erich Raeder*), amelyben az admirális felbecsülhetetlen értékű információkat szolgáltat a cirkálóháborús doktrínáról, illetve a tengeri kereskedelmi háborúról alkotott német elképzelésekről. Ehhez hasonlóan a katonai összetevők elemzése esetében rendkívül nagy jelentőséget képeznek egyes német segédcirkálók – különösen a „Schiff 33” kódjelzés alatt bevetett *Pinguin*, illetve a „Schiff 41” jelölésű *Kormoran* – hadinaplói, illetve hadműveleti utasításai is, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy operációs területeik közé az Antarktisz körüli vizek is beletartoztak. Olyannyira, hogy a *Pinguin* 1941-ben konkrét katonai cselekményeket is végrehajtott a körzetben, amikor elfogta az ott tevékenykedő norvég bálnavadászflottákat.

A diplomáciai összefüggések terén – amelyek természetesen jóval túlmutatnak az expedíció végrehajtásának időszakán és szűkebb értelemben az 1908–1945 közötti antarktisi politikai események értendők alattuk – alapvető fontosságúaknak bizonyultak az Ausztrál Nemzeti Levéltár dokumentumai, amelyekről érdemes tudni, hogy többségük – nem pont ugyanolyan címszavak, illetve jelzetek alatt, de azonos tartalommal – a londoni Nemzeti Levéltárban is elérhető. Sőt, jelentős részük egyenesen a brit Külügyi Hivatal, vagy az Admiráliság által kibocsátott dokumentum, tehát eredetileg egyesült

¹ A freiburgi kutatás egy három hónapos Erasmus-ösztöndíjprogram, a lipcei pedig a Balassi Intézet által szervezett, négy hónapos Campus Hungary Program segítségével valósult meg.

királyságbeli forrás. Annak, hogy miért elsősorban az ausztrál jelzetű levéltári iratokat használtam, prózai oka van: Canberrából a londoni reprodukciós díjak töredékért lehetett komplett fondokat rendelni, így ezeket részesítettem előnyben. Ausztrália – amely 1933-ban a térségbeli brit birodalmi politika részeként saját antarktisi szektorra jelentett be területi igényt, mind a mai napig hatalmas érdeklődést tanúsít a déli-sarkvidéki ügyek iránt, ami az elérhető iratok mennyiségén is látszik. Csak a szűkebb témával kapcsolatban több száz oldalnyi archív anyag került feltárára (diplomáciai jegyzékek, memorandumok, összefoglalók, kormánytisztviselők közötti levelezések, jelentések), köztük olyan dokumentumok is, amelyek egyértelműen Németország antarktisi törekvéseire vonatkoznak. Ezeknek az iratoknak külön nyomatékot ad, hogy jelentős részük annak idején bizalmas (*confidential*), titkos (*secret*), vagy szigorúan titkos (*top secret*) minősítéssel volt ellátva – napjainkban azonban kutathatósági korlátozások már nem vonatkoznak rájuk. Külön megemlítendő közülük egy, a brit Külügyi Hivatal által készített összefoglaló mű (*Territorial Claims in the Antarctic by Research Department, Foreign Office, May 1st, 1945*), amely részletesen tartalmaz szinte minden, az Antarktisszal kapcsolatos szuverenitási kérdést a kezdetektől egészen 1945-ig. (Megjegyzendő, hogy ez utóbbi titkosítását a levéltár jelzete alapján csak a 2008-ban oldották fel!) Mindezek mellett rendkívül hasznosnak bizonyultak az Ausztrál Nemzeti Levéltár térképei is, amelyek segítségével a disszertációban előforduló, ritkán emlegetett földrajzi helyszínek és a velük kapcsolatos események válnak könnyebben értelmezhetővé. Összességében megállapítható, hogy az Ausztráliában tárolt archív anyagok kulcsfontosságú tényezőt jelentettek a kutatás megvalósíthatósága szempontjából.

A brit Nemzeti Levéltár dokumentumai közül kiemelkedő a Schwabenland-expedícióról 1939. április 11-én megjelent német hírügynökségi közlés angol fordítását tartalmazó, *German Antarctic Expedition* névvel ellátott dokumentum, amelyet a *Foreign Office* munkatársai saját jegyzeteikkel egészítettek ki, megvilágítva ezzel London nézőpontját a kérdésben. Hasonlóképpen nagy jelentőségű a dél-atlanti és az antarktisi térségben végrehajtott brit katonai ellenlépésekről beszámoló iratköteg is (*Deception Island, South Shetland Islands: possible use by German raiders and Japanese submarines*), amely egyebek mellett hírt ad egy elhagyott bálnavadászati raktárbázis 1941-es megsemmisítéséről a Deception-szigeten. A bázist a britek azért pusztították el, nehogy az ott felhalmozott olajkészleteket német segédcirkálók, vagy tengeralattjárók utánpótlási célokra felhasználhassák.

Ugyanezen dokumentumok között hírszerzési jelentések is helyet kaptak, mégpedig az esetleges patagóniai német kémtevékenységgel kapcsolatban, amelynek fő célja a segédcirkálók térségbeli manővereinek segítése lehetett. A Dél-afrikai Nemzeti Levéltárban fellelt iratok a brit és az ausztrál dokumentumok kiegészítéseiként szolgálnak, s olyan források is találhatóak közöttük, amelyek máshol különböző okokból kifolyólag nem bizonyultak hozzáférhetőeknek. Az archív anyagok közül feltétlenül említést érdemel az amerikai Wisconsin–Madison Egyetem által online is elérhetővé tett, *Foreign Relations of the United States* elnevezésű gyűjtemény is, amely az USA 1861–1960 közötti időszakának fontos külügyi dokumentumait tartalmazza. Ezek között olyan korabeli iratok is találhatóak, amelyek komoly adalékokat szolgáltatnak a témakör egyes részeihez, különös tekintettel Nagy-Britannia és Norvégia antarktisi viszonyrendszerére, illetve a német–norvég olajügyekkel kapcsolatos tudnivalókra.

A disszertációban igyekeztem hangsúlyt fektetni a rendelkezésre álló kartográfiai anyag bemutatására is. A fentebb említett brit, illetve ausztrál térképek mellett kiemelendő a Német Térképészeti és Geodéziai Hivatal (*Bundesamt für Kartographie und Geodäsie*) gyűjteménye, amely tartalmazza a Schwabenland-expedíció folyamán készült kartográfiai munkákat, illetve azok rekonstruált változatait is.

A kutatás módszertanát alapvetően befolyásolta az a körülmény, hogy – amint az fentebb röviden már említésre került – az 1938–1939-es német Antarktisz-expedícióról számos ellenőrizhetetlen információ kering a világhálón, s alkalmasint nyomtatásban is jelentek meg olyan írások a kutatóúttal kapcsolatban, amelyek tudományos munkák látszatát keltik, de lényegüket tekintve különféle összeesküvés-elméleteket igyekeznek bizonyítani. Éppen ezért ebben az esetben a források szakszerűségének ellenőrzésére még a megszokottnál is nagyobb figyelmet kellett fordítani, hogy felismerhetővé váljanak a téves, vagy nem kellőképpen alátámasztott információk. Az ilyen adatok kiszűrésére az Antarktisszal kapcsolatos átfogó – és egymás adatait kölcsönösen megerősítő – műveket (főként a fentebb említett Headland-, Riffenburgh- és Mills-féle könyveket) használtam, amelyek a legtöbb antarktisi eseményt megemlítik, s tekintélyes forrásapparátus áll mögöttük. A levéltári források elemzése esetében a különböző szervezetek, részlegek, ügyosztályok dokumentumainak tartalmát vettem össze egymással, s csak ezt követően fogalmaztam meg a következtetéseket. A brit Külügyi Hivatal anyagai a

disszertációban felmerülő kérdések többségét érintik, s ezeket kiválóan össze lehetett vetni az egyéb brit (pl. Admirális), illetve Londonból nézve külhoni (német, amerikai, vagy angol fordításban szereplő norvég) forrásokkal. (Az ausztrál és a dél-afrikai iratokat ebből a szempontból egyértelműen brit dokumentumokként kezelhetjük.) Azonban mindettől függetlenül is akadt néhány olyan – a disszertáció végkövetkeztetéseit nem befolyásoló – kérdés, amelynek eldöntésére nem sikerült teljesen egyértelmű választ találni, mivel az archív források is másként emlékeznek vissza bizonyos eseményekre, vagy eltérően értelmezik azokat.

Megjegyzendő, hogy a tágabb témakör, azaz az Antarktisszal kapcsolatos szuverenitási viták értelmezése külön előkutatást igényelt, ugyanis ezek ismerete nélkül értelemszerűen lehetetlen lett volna belevágni a disszertáció elkészítésébe. A Déli-sarkvidékkel kapcsolatos fő területi kérdésekről az alapinformációk a titokzatosnak tűnő Schwabenland-expedícióval ellentétben viszonylag könnyen megszerezhetőek voltak. Mivel azonban az Antarktisszal kapcsolatos ügyek sohasem tartoztak a geopolitika fő sodorvonalába, a kutató kezdetben sokszor érezhette elveszettnek magát a kevésbé ismert, de a témakör szempontjából létfontosságú összefüggések mélyebb tanulmányozása során. A kutatás előrehaladása folyamán az a korábban valószínűtlennek tartott probléma is felmerült, hogy az Ausztrál Nemzeti Levéltár iratai között olyan mennyiségű információ került elő Nagy-Britannia antarktisz-törekvéseiről – amelyek egyébként megkerülhetetlen részét képezik a témának –, hogy szelektálni kellett közülük. Így ezen dokumentumok közül – hogy ne tereljék el más irányba a fő mondanivalót – végül csak az értekezés által vizsgált kérdésekhez legszorosabban kapcsolódó iratok kaptak helyet a disszertációban. Összességében tehát a munkafolyamat a tudományos igényvel készült szakirodalmi források feltárásával, beszerzésével és elemzésével (illetve az adott kritériumnak nem megfelelő munkák elvetésével), továbbá az Antarktisszal kapcsolatos alapvető politikai összefüggések tanulmányozásával kezdődött. Ezekre az eredményekre alapozva folytak a későbbiek során a külföldi, illetve elektronikus levéltári kutatások, amelyek kezdeti irányvonalát a kutatás megkezdése után megjelent tudományos művek által megvilágított új szempontok is jelentősen befolyásolták.

A fentiek mellett természetesen fontos módszertani kérdésként merült fel az archív iratok, illetve más primer források kritikája is. A különböző – ugyanazon állambeli – diplomáciai és katonai részlegek által egymásnak küldött

dokumentumok esetében alapvetően nem merülhetett fel a szándékos félrevezetés lehetősége, viszont ez annál is inkább előfordulhatott volna a szélesebb közvélemény számára kiadott publikációk esetében, különös tekintettel az ilyen jellegű német kútfőkre. A rendelkezésre álló források összevetése alapján azonban összességében ki lehet jelteni, hogy a Schwabenland-expedícióról készült korabeli német kiadványok inkább csak elhallgatnak bizonyos (főként katonai) összetevőket, semmint megmásítják a tényeket. Ennek oka igen jelentős részben abban keresendő, hogy – tekintettel az expedíció sikerére – Németországnak az elért, s valóban jelentős tudományos eredményeket, illetve a német bálnavadászat védelmére hozott intézkedéseket és azok népességélelmezési vonatkozásait érdekében állt hangoztatni.

A disszertációban szereplő primer források származási helyét és levéltári adatait igyekeztem a lehető legpontosabban megjelölni, így az azonos iratkötegekben és nyilvántartási szám alatt szereplő, de egyébként különálló dokumentumokról (pl. levelek, táviratok, diplomáciai jegyzékek) minden esetben egyedi forrásleírást adtam meg. Az archív iratok mindegyike a feltüntetett levéltárból származik, s vagy személyesen az adott levéltártól kértem róluk hiteles másolatot, vagy – amennyiben erre lehetőséget adtak – elektronikus úton igényeltem az online (illetve ritkább esetben a postai) továbbításukat. A lábjegyzeteket a források feltüntetése mellett meglehetősen gyakran használtam hosszabb-rövidebb magyarázatok beillesztésére is, amikor úgy éreztem, hogy egy adott helyszín, fogalom, esemény, vagy kevéssé nyilvánvaló összefüggés külön is említést érdemel. Tekintettel az igen kevéssé ismert földrajzi helyszínekre, a déli-sarkvidéki területek esetében az első említéskor minden esetben feltüntettem a koordinátákat is.

3. A disszertáció tartalma és felépítése

Tartalmi felépítését tekintve a disszertáció három fő egységből tevődik össze. **Az első főfejezet a Schwabenland-expedíció történelmi és ideológiai előzményeit mutatja be 1857 és 1939 között**, a német Antarktisz-kutatás kezdeteitől a kutatóút megszervezését közvetlenül megelőző időszakig, illetve a téma szempontjából kulcsfontosságú brit Antarktisz-politika részleteit is elemzi. Németország a 19. század második felétől az első világháborúig terjedő periódusban mind az északi, mind a déli féltekén jelentős, bár korántsem vezető szereplője volt a sarkvidékkutatással kapcsolatos eseményeknek. Ezúttal csupán a Déli-sarkvidékre koncentrálva, német expedíciók – részben bálnák után kutatva, részben pedig tudományos munkálatokat folytatva – már az 1800-as évek utolsó harmadában is több alkalommal jártak a messzi déli vizeken (Eduard Dallmann, 1873–1874; Carl Chun, 1898–1899), alkalmasint kisebb földrajzi felfedezéseket is téve az Antarktisz körzetében. Mindezek mellett a német sarkvidékkutatás Georg von Neumayer természettudós személyében olyan szaktekintéllyel is rendelkezett, akinek életműve és nemzetközi elismertsége még évtizedek múltán is komoly hivatkozási alapként szolgált sarkvidéki ügyekben – még olyan időszakokban is, amikor Németország már abszolút gyanús és nemkívánatos hatalomnak számított a fehér kontinens környékén.

A 20. század kezdete és az első világháború közötti időszakban Németország két – igen ellentmondásos megítélésű – expedíciót vezetett a fehér kontinensre. Erich von Drygalski geofizikus professzor 1901–1903 közötti útja során felfedezte a Kaiser Wilhelm II-partot, tudományos sikerei azonban elhalványultak amellett, hogy a brit Robert Falcon Scott ezzel párhuzamosan csaknem elérte a déli pólust, így a kiváló német felfedező teljesítményét Berlinben már-már katasztrofális kudarcként értékelték. Ez követően mintegy tíz év telt el a következő német próbálkozásig, amely során Wilhelm Filchner katonatiszt 1911–1912-ben a Weddell-tenger irányából közelítette meg az antarktisi partokat, s az általa meglátogatott régiónak a Prinzregent Luitpold-föld nevet adományozta. Kutatóútja azonban szervezési és egyéb problémák miatt mégsem volt igazán sikeresnek nevezhető, ráadásul egybeesett Scott és a norvég Roald Amundsen híres versenyfutásával, amely során utóbbi 1911. december 14-én elsőként hódította meg a földrajzi Déli-sarkot, előbbi pedig a visszaúton tragikus módon odaveszett a jégmezőkön. A „hőskor” e két

legfontosabb német vállalkozása – de különösen Drygalskié – a balszerencsés fordulatok ellenére tudományos téren mégis maradandót alkotott, ráadásul a felfedezések révén Németország akár még déli-sarkvidéki területekre is igényt formálhatott volna. Ezek hivatalos bejelentése azonban az első világháborút megelőzően komolyan nem vetődött fel, az 1919-es versailles-i szerződés gyarmatokkal foglalkozó cikkelyei alapján pedig Berlin még az elméleti esélyét is elvesztette esetleges jogigényei érvényesítésére. Németország kapcsolata ezt követően mintegy másfél évtizedre megszakadt az Antarktisszal, ami az 1930-as évek második felében, a déli-sarkvidéki ügyekbe történt ismételt német beavatkozáskor hátrányt jelentett az ország számára. Ettől függetlenül azonban a német tudósok és felfedezők korábbi tevékenysége mégis egyfajta ideológiai alapot szolgáltatott az antarktisi német jelenlét igazolására.

Az első főfejezet azon része, amely a brit Antarktisz-politikával foglalkozik, több egyszerű kitekintésnél, s alapvető fontosságú a témakör szempontjából. Az Egyesült Királyság a Falkland-szigetek 1833-as megszerzését követően már a 19. században hozzálátott egy dél-atlanti adminisztrációs körzet kialakításához, az Antarktisszal kapcsolatban pedig 1908-ban lépett a tettek mezejére, amikor Falkland-szigeteki Független Területek néven a birodalomhoz csatolta a Falklandoktól délre elterülő szigetek és óceáni területek mellett az Antarktisi-félszigetet is, egészen az akkor még fel sem fedezett Déli-sarkig tolva ki a szektor határát. Nagy-Britannia fő célját a bálnavadászat szempontjából jelentős gazdasági tényezőt képező, Antarktisz körüli óceáni területek minél nagyobb mértékű (lehetőség szerint akár teljes) betagozása képezte a brit birodalomba, amit azonban jogi szempontból nehezített az a körülmény, hogy a zord éghajlati viszonyok miatt a Déli-sarkvidék kontinentális területein állandó adminisztrációs posztot létesíteni nem volt lehetséges. Ettől függetlenül azonban 1923-ban Új-Zéland, 1933-ban pedig Ausztrália is területi követelést jelentett be antarktisi területekre, így az 1930-as évek közepére megvalósulni látszott a brit birodalmi Antarktisz gondolata – más kérdés, hogy London törekvéseit különböző módszerekkel a térségben szintúgy érdekelt Norvégia, Argentína és Chile is gátolni igyekezett.

Németország 1936-ban, az önálló német bálnavadászat megszervezését követően jelent meg újra az antarktisi színpadon. A bálnaolaj egyik legnagyobb importőreként az ország számára igen fontos szempontot jelentett, hogy csökkentse az iparcikkkel kapcsolatos behozatali függőségét, főként a norvég bálnavadászahajó-tulajdonosok 1935-ös, egységes áremelését követően, amely a

német külkereskedelmi mérleget is érzékenyen érintette. A harmadik birodalom Déli-sarkvidékkel kapcsolatos törekvéseinek kiindulópontja tehát főként gazdasági jellegű volt. A térségbeli német érdekek biztosítása azonban – különös tekintettel Nagy-Britannia azon szándékára, hogy egy exkluzív brit bálnavadászati övezetet hoz létre az Antarktisz körüli vizeken – hosszabb távon politikai lépéseket is kívánt; ez utóbbiakat pedig leginkább egy látszólag tudományos céllal indított, sikeres felfedező expedícióval lehetett volna előkészíteni.

A második főfejezet a Schwabenland-expedíció végrehajtását, körülményeit és eredményeit, illetve a kutatóút és a cirkálóháborús doktrína kapcsolatát mutatja be. A német vezetés 1938 végén a rendelkezésére álló legkiválóbb szakembereket küldte az antarktisi feladat végrehajtására, amelynek sikeres teljesítéséhez a *Lufthansa* légitársaság birtokában lévő, a Németországot Dél-Amerikával összekötő postaútvonalon már bevált, tapasztalt személyzettel rendelkező, hidroplánok indítására és fogadására alkalmas *Schwabenland* katapulthajót, illetve annak berendezései (pl. ultrahangos vízmélységmérő készülékek) révén az elérhető legmodernebb technikát is biztosította. Az Alfred Ritscher kapitány vezette expedíció tudományos szempontból kiemelkedő eredményeket ért el (különös tekintettel a légi fényképezéssel egybekötött kartográfiai munkálatokra), más kérdés, hogy a második világháború utáni időszakban a kutatóút politikai okokból kifolyólag a kifejezetten kényes témák közé került, így a következő évtizedekben (legalábbis a szélesebb közvélemény előtt) javarészt a feledés vált osztályrészévé. Ez nem is volt túlságosan meglepő, mivel a Schwabenland-expedíciót egyértelműen a harmadik birodalom égisze alatt hajtották végre, ráadásul legfőbb patrónusa a második négyéves terv végrehajtásával megbízott Hermann Göring volt. A téma fontos elemét képezi az expedíció tudományos stábjának összetételét bemutató alfejezet, amelyből kiviláglik, hogy a főbb résztvevők valamilyen módon mindannyian a német fegyveres erőkhöz (elsősorban, de nem kizárólag a haditengerészethez) kötődtek.

A cirkálóháború vonatkozásában kiemelendő, hogy Németország már a weimari időszakban is prioritásként kezelte a következő világméretű összecsapásra való felkészülést, s a tengeri háború szempontjából elsősorban a brit, másodsorban pedig a francia hajóhadat tekintette fő ellenfelének. A cirkálóháborús stratégia – tekintettel a német haditengerészet létszámbeli hátrányára és arra a tényre, hogy egy sikertelenül megvívott döntő ütközet a

flotta fő egységeinek megsemmisülését vonhatta volna maga után – az ellenséges erők megosztását, tengeri utánpótlási vonalainak támadását, illetve kereskedelmi hajóinak elpusztítását tűzte ki fő feladatául, gyorsan mozgó és szinte bárhol lecsapni képes hajóegységek bevetésével. A kereskedelmi háború világóceánokra történő kiterjesztésének elméletét a második világháború folyamán a *Kriegsmarine* Erich Raeder admirális irányításával a gyakorlatba is átültette. A két világháború közötti, polgári célok mögé bújtatott német haditengerészeti és légi aktivitás – amely főként az Atlanti-óceán térségére irányult, de részben ide lehet sorolni a Csendes-óceánt is – igen jelentős mértékben a cirkálóháborúra való felkészülést is szolgálta. Ezen eseménysorozatnak egyik utolsó elemét képezte a *Schwabenland* útja is, amelyet bizonyít a tény, hogy a hajó személyzete a haditengerészet főparancsnokságától az antarktisi küldetéstől független, a cirkálóháború előkészítését szolgáló, felderítő jellegű katonai parancsokat is kapott. A háború kitörését követően a német segédcirkálók számára kiadott hadműveleti utasítások egyértelművé teszik, hogy a németek a fő kereskedelmi útvonalaktól ugyan távol eső, de a bálnavadászat szempontjából mégis fontos gazdasági tényezőt képező Déli-óceán területét is hadműveleti körzetként, s egyben a cirkálóháborús stratégia szerves részeként vették számításba. Olyannyira, hogy a *Penguin* segédcirkáló 1941 elején támadást hajtott végre a körzetben két norvég bálnavadászflotta ellen, amelynek hajóit elfogta és a megszállt Franciaország területére irányította vissza. A váratlan rajtaütéssel a németek – akik a háború kitörését követően a brit tengeri fölény miatt saját bálnavadászaikat már nem küldhették ki – a feldolgozóhajókkal folytatott déli-sarkvidéki bálnavadászat ideiglenes felfüggesztését is elérték, amit komoly sikerként könyvelhettek el.

A katonai összetevők vizsgálatánál fontos tényezőt képeznek az ellenérdekelt felek – kiváltképp Nagy-Britannia – intézkedései. A britek már a *Penguin* akcióját megelőzően is komolyan számoltak azzal lehetőséggel, hogy Németország a Déli-sarkvidék körüli szigetek valamelyikén esetleg megpróbál kialakítani egy segédcirkálók, vagy nagy hatótávolságú tengeralattjárók ellátására alkalmas, titkos utánpótlási bázist. Ennek megakadályozása céljából semmisítette meg a brit haditengerészet 1941-ben a fentebb már említett bálnavadászati állomást a Deception-szigeten, amely az ott tárolt, gazdátlan olajkészletek és a sziget földrajzi adottságai miatt egyaránt kiváló bújóhelyként jöhetett volna számításba a németek számára.

A harmadik főfejezet az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció nemzetközi összefüggésrendszerét vizsgálja. A németek által kijelölt kutatási terület (körülbelül a ny. h. $11^{\circ}50'$ és a k. h. 20° , benyúlva a d. sz. 76° -ig), amely a küldetés folyamán a *Neu-Schwabenland* nevet kapta, a hajó kifutásakor hivatalos jogkövetelés alatt még nem álló régióban, valójában azonban a sarkvidéki ügyekben igen leleményesen manőverező Norvégia érdekszférájában feküdt. A tágabb kontextusok feltárása érdekében rendkívül indokolt volt, hogy Norvégia antarktisi tevékenysége részletesen is helyet kapjon a disszertációban, a témakörnek ugyanis alapvető fontosságú elemét képezi a Schwabenland-expedíció által gyakorolt hatás az antarktisi hatalmi viszonyok, illetve politikai kapcsolatok alakulására, amelyek átrendeződésében a Németország és Norvégia között kialakult kvázi antarktisi területi viszálynak kulcsfontosságú szerep jutott. A bálnavadászatot prioritásként kezelő Norvégia a 19. század utolsó évtizedétől kezdve rendkívül aktívan tevékenykedett a Déli-óceán térségében, 1905-ös függetlenné válását követően pedig önálló – és mint kiderült, Nagy-Britannia számára igen „bosszantó” – tényezőként jelent meg a régióban. Mint minden más érdekelt hatalmat, Norvégiát is rendkívül érzékenyen érintette az 1908-as brit királyi rendelet, amely a korábbi norvég bálnavadászati utak során tett felfedezésektől is megfosztotta Oslót. A skandináv ország számára azonban kiváló hivatkozási alapot jelentett, hogy 1911-ben Amundsen, mint norvég állampolgár érte el elsőként a Déli-sarkot – még akkor is, ha Norvégia sohasem merészkedett odáig, hogy a felfedezésre hivatkozva a britek ellenében nyíltan magáénak követelje a Déli-sarkot és környékét. Az 1908-as brit királyi rendelet és Amundsen útja így a Nagy-Britannia és Norvégia között az 1920-as évek második felében fellángoló antarktisi viták kiindulópontjaivá váltak.

Norvégia azon szándékai, miszerint elsősorban bálnavadászati érdekeltségei biztosítása okán déli-sarkvidéki külbirtokokra óhajtott szert tenni, teljes mértékben komolyak voltak, s legalább ugyanennyire zavarták a brit Antarktisz-politikát. Az 1926-os brit birodalmi konferencia a déli-sarkvidéki ügyeket is napirendre vette, s kitűzte az Antarktisz „bekebelezésének” legfontosabb irányvonalait. Norvégia azonban – elsősorban Lars Christensen bálnavadászhajó-tulajdonos révén – éppen 1926-tól kezdődően bálnavadászattal kombinált felfedező expedíciókat indított a régióba, amelyek több olyan területen is kétségbevonhatatlan felfedezéseket tettek, amelyeket a britek félhivatalosan már a magukénak tekintettek, s 1933-ban be is olvasztottak az Ausztrál Antarktisi Területbe. Mindemellett Oslo egy Londonnal történt megegyezés révén 1928-ban előbb az Antarktisz kapujában fekvő Bouvet-

szigetet, majd 1929-ben az I. Péter-szigetet is megszerezte. Ezek a sikerek tovább növelték a norvégok elszántságát, akiknek feltett szándékuk volt, hogy kontinentális területekre is kiterjesztik fennhatóságukat. Tekintve azonban, hogy Nagy-Britannia és Norvégia viszonya az egymásnak támasztott kellemetlenségek miatt² az 1930-as évek nagyobbik részében kifejezetten nem volt szívélyes az Antarktisz vonatkozásában, Oslo abból a szempontból csapdába esett, hogy csak brit jóváhagyás nélkül tudott volna területi követelést bejelenteni a még szabadon maradt körzetekre. Az erőviszonyok tükrében azonban egy ilyen egyoldalú cselekedet meglehetősen kockázatos lépésnek számított volna.

A Schwabenland-expedíció 1938-as kifutása előtt a brit–norvég közeledésnek semmilyen jelét sem lehetett érzékelni, abban a pillanatban azonban, ahogy a németek útra keltek, s bizonyossá vált, hogy éppen abba a régióba tartanak, amelyre a skandináv ország korábbi erőfeszítései túlnyomó többségét koncentrálták, Norvégiában megkongatták a vészharangot. Nem sokkal azelőtt, hogy a *Schwabenland* megérkezett volna az antarktisi vizekre, VII. Haakon norvég uralkodó 1939. január 14-én rendeletet adott ki, amelyben Dronning Maud-föld néven (nem meghatározott északi és déli kiterjedéssel) bejelentette követelését a ny. h. 20° és a k. h. 45° között fekvő, mintegy 2,5 millió km²-t lefedő déli-sarkvidéki területre. Németország erről természetesen nem vett tudomást, s a sikeres expedíciót követően azt hangoztatta, hogy immár kihagyhatatlan szereplője az antarktisi ügyeknek, s minden lehetséges módon tudatta, hogy *Neu-Schwabenlandot* a magáénak tekinti – azt leszámítva, hogy hivatalos területi jogigényt nem jelentett be. A háttérben figyelő Nagy-Britannia – annak ellenére, hogy VII. Haakon rendeletének kiadásával párhuzamosan a norvégok elismerték az Ausztrál Antarktisi Terület határait – hónapokon keresztül hallgatásba burkolózott, s bár látszólag egyértelműnek tűnt, hogy Berlin ellenében végül Oslo pártjára fog állni a kérdésben, a jóváhagyást csak 1939. szeptember 1-jén küldte meg (Ausztrálival és Új-Zélanddal együtt) a norvég külügyminisztérium számára – azon a napon, amikor a német csapatok lerohanták Lengyelországot.

Az antarktisi német–norvég viszály a világháború kitörése miatt – amelynek végeredménye egyúttal az ügy sorsát is eldöntötte – sohasem került semmilyen nemzetközi fórum elé. Norvégiát 1940-ben német csapatok szállták

² A korábbiak mellett brit részről az Ausztrál Antarktisi Terület 1933-as létrehozása, amely – hasonlóan az 1908-as királyi rendelethez – „elnyelte” a korábbi norvég felfedezéseket a zónában, a másik oldalról pedig az ausztrál szektor elismerésének tudatos halogatása és újabb expedíciók szervezése.

meg – ami, ha a gyarmati ügyekkel kapcsolatos eljárásmodot vesszük alapul, úgy is értelmezhető, hogy a Dronning Maud-föld, mint norvég külbirtok, Németország fennhatósága alá került –, a harmadik birodalom összeomlását követően azonban mégis Oslo került ki győztesen a vitából. Mivel Nagy-Britannia 1939-ben elismerte a norvég jogigényt, 1945-től a terület feletti fennhatóság egyértelműen Norvégiára szállt. A déli-sarkvidékkel kapcsolatos politikai súlypontok pedig olyannyira átrendeződtek, hogy az ellenségeskedést komoly kooperáció váltotta fel a britek és a norvégok között, akik a svédeket is bevonva 1949–1952 között kutatóutat szerveztek a körzetbe, amelynek ki nem mondott célja a tudományos vizsgálatok mellett a korábbi német eredmények felülvizsgálata és a norvég követelés alapjainak megerősítése volt.

A norvég érdekeltségek mellett Argentína és Chile antarktiszi törekvései is komoly jelentőséggel bírnak a téma szempontjából, elsősorban a második világháború alatt a térséget érintő politikai és katonai események okán. A két latin-amerikai állam a néhai spanyol gyarmatbirodalomból származó örökségként tekintett a környező Atlanti- és Csendes-óceáni területekre, s ebbe beleértették az Antarktisz Patagóniával, illetve a Tűzfölddel átellenben elterülő régióit is, különös tekintettel az Antarktiszi-félszigetre. Amellett azonban, hogy egymással is vitában álltak a Déli-sarkvidék feletti területi fennhatóság kérdésében, Nagy-Britannia, mint európai „betolakodó” is nehezítette követeléseik érvényre juttatását, mivel a britek a Falkland-szigeteket (amelyek birtoklásának ügyében amúgy is feloldhatatlan konfliktusban álltak – s állnak mind a mai napig – Argentínával) mintegy előretolt támaszpontként használva, részben ugyanarra az antarktiszi körzetre formáltak jogot, mint Buenos Aires és Santiago. A második világháború kitörését követően, érzékelve a brit birodalom lekötöttségét, Chile és Argentína egyaránt megpróbálta a maga javára fordítani a szituációt: előbbi 1940-ben, utóbbi 1942/1943-ban jelentett be hivatalos területi igényt antarktiszi szektorokra, amelyek az Antarktiszi-félsziget környékén egymással és a brit Falkland-szigeteki Független Területekkel is átfedésben álltak. Argentína a háború alatt kevés híján fegyveres összeütközésbe került Nagy-Britanniával, miután több alkalommal is kísérletet arra, hogy kinyilvánítsa fennhatóságát a Deception-sziget felett. London így nem csupán a német segédcsirkálók esetleges felbukkanása, hanem dél-atlanti és a déli-sarkvidéki birtokai biztosítása miatt is kénytelennek bizonyult intézkedéseket tenni. Az Egyesült Királyság *Tabarin I* és *Tabarin II* fedőnév alatt a háború második felében két, a lényegét tekintve katonai manővert is végrehajtott a körzetben, amelyek fő feladata – a tudományos méréseken túl – az argentinok elrettentése,

illetve német haditengerészeti egységek elleni megfigyelőpontok kialakítása volt az Antarktisz-félsziget térségében. A figyelőállomások ezzel párhuzamosan a déli-sarkvidéki brit jelenlét hangsúlyozására is szolgáltak, s tevékenységüket tekintve később kutatóbázisokként funkcionáltak.

A fentiek mellett a főfejezet igen fontos elemét képezi a Schwabenland-expedíció által az Amerikai Egyesült Államok Antarktisz-politikájára gyakorolt hatás bemutatása is. A feltárt dokumentumokból kiviláglik, hogy az USA a Schwabenland-expedíció folytatásának szánt 1939–1940-es német kutatóút tervezetét³ – amely az Antarktisz azon csendes-óceáni kvadránsát jelölte meg kutatási célterületként, amely Washington déli-sarkvidéki érdekszférájában feküdt – már a Monroe-doktrína megsértéseként értékelte, s azonnali intézkedéseket tett a német fenyegetés elhárítása érdekében. Az USA térségbeli érdekeltségeit veszélyeztető német tervezet mozgásba lendítette az antarktisz eseményeket korábban meglehetősen passzívan figyelő amerikai kormányt, amely 1939 második felében grandiózus expedíciót indított a térségbe, hogy tudatosítsa Berlinnel, miszerint nem tűr el német tevékenységet a szóban forgó régióban.

A disszertációt a megfogalmazott tézisek alapján levont végkövetkeztetések zárják, összegzés formájában. A bibliográfia mellett az értekezést egy függelék is kiegészíti, amelyben a főszövegbe be nem illesztett térképek, vázlatok, ábrák és képek kaptak helyet. Az értekezés tartozékát képezi egy DVD-melléklet is, amely többek között a hivatkozott kartográfiai anyagokat tartalmazza, s amelynek jelentősége főként abban áll, hogy segítségével a nyomtatott verzióban nem minden esetben jól olvasható térképeket kifejezetten nagy felbontású változatban, illetve nagyítva is meg lehet tekinteni.

4. A doktori értekezés új eredményei

Jelen disszertáció mindent mérlegre téve a felkutatott primer források alapján főként a német cirkálóháborús doktrína és az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció közötti kapcsolatrendszer feltárása, a Németország és Norvégia közötti antarktisz területi viszály részleteinek elemzése, továbbá a

³ Amint arról a disszertációban még részletesen szó esik, ez a bizonyos 1939–1940-es német Antarktisz-expedíció végül a háború kitörése miatt nem került megvalósításra.

Nagy-Britannia által a dél-atlanti, illetve antarktiszi német (valamint argentin és kisebb részben chilei) fenyegetés ellen hozott (katonai) intézkedések bemutatásával képes tudományos szempontból új eredményeket felmutatni. Mindezek mellett pedig azon összefüggések rendszerezésével, amelyek együttesen bizonyítják, hogy Németország a térségben érdekelt hatalmak mindegyike számára nemkívánatos és egyben rendkívül veszélyes „vendégnek” számított a Déli-sarkvidék körzetében. A továbbiak folyamán a kutatás megkezdésekor felvetett fő kérdésekre térek ki, amelyek a feltárt források elemzését követően megfogalmazott válaszokkal együtt az új tudományos eredményeket is tartalmazzák.

A megvizsgált levéltári, szakirodalmi, illetve egyéb források tartalma alapján megállapítható, hogy a Schwabenland-expedíció ötlete eredetileg gazdasági okokból vetődött fel, s megszervezésének alap gondolatát az olajügyi szakértő Helmuth Wohlthat részéről az 1930-as évek második felében létrehozott önálló német bálnavadászat függetlenségének megőrzése jelentette, amelyre a legnagyobb veszélyt a brit birodalom expanzív déli-sarkvidéki politikája, illetve ennek részeként a brit felségvizeken tevékenykedő bálnavadászok megadóztatása képezte. Németország az élelmiszeripar, a vegyipar és a hadiipar területén is igen fontos alapanyagként használt bálnaolaj beszerzése terén korábban teljes egészében importra szorult, ezzel kapcsolatos függőségét azonban saját bálnavadászflottáinak felállítása révén képesnek bizonyult jelentősen csökkenteni, így a legmesszebbmenőkig érdekében állt a sikeres projekt eredményeinek megvédése.

A kutatás kezdetén felmerült annak lehetősége, miszerint német részről a gazdasági kérdések hangsúlyozása álcaként szolgált volna a katonai, vagy politikai célok elfedésére, ez azonban csak kisebb részben felel meg a valóságnak. A gazdasági szempontok rendkívül hangsúlyos elemként jelentek meg a kutatóút megszervezésében, fontosságuk megkérdőjelezhetetlen. Olyannyira, hogy az esetleges területi követelés bejelentése is (akár *Neu-Schwabenland*, akár a meg nem valósult 1939–1940-es expedíció célterületének körzetére) elsősorban a német bálnavadászati érdekek biztosítását, illetve egy antarktiszi német gazdasági zóna kialakítását szolgálta volna, különös tekintettel a Déli-óceán környező vizeire. Amennyiben tehát súlyozni szeretnénk az expedíció megszervezésének fő okait, meg kell állapítanunk, hogy a feltárt források alapján a bálnavadászat kérdéskörének fontossága egyenrangúnak tekinthető a katonai szempontokéval. A politikai síkon zajló német erőfeszítések

is – például a *Schwabenland* katapulthajó 1939 áprilisában történt visszaérkezését követő sajtónyilatkozatok, amelyekben Berlin megkérdőjelezte a korábbi norvég felfedezések érvényességét – Németország déli-sarkvidéki jelenlétének minél határozottabb igazolására szolgáltak, amelynek egyik legfőbb értelmét a bálnavadászati ipar képezte. Mindemellett viszont kétségtelen, hogy a német kormány propaganda- és figyelemelterelési célokra is felhasználta a cetvadászattal összefüggő népességelemezési kérdéseket. Ez utóbbi vonatkozások képezték az expedíció publikus részét, s tekintve, hogy a kutatóút végrehajtása határozottan eredményes volt, a német közvélemény előtt feltétlenül érdemesnek tűnt kidomborítani a messzi déli vizeken elért sikert.

A fentiekhez részben hasonló a *Neu-Schwabenland* körzetében elvégzett tudományos vizsgálatok kérdésköre is. Ezek közül a légi fényképezéssel összekötött kartográfiai munkálatok a későbbi német jogkövetelés megalapozására, illetve erősítésére szolgáltak – a fotózás ténye mellett oly módon is, hogy pontosságuk jelentősen meghaladta a korábbi norvég térképészeti munkákét. A meteorológiai és oceanográfiai méréseket a két világháború között a (dél-)atlanti térségben folytatott szisztematikus német kutatótevékenység – amelynek legkiemelkedőbb példájaként a *Schwabenland* 1938–1939-es útjához igen hasonlatos, 1925–1927 közötti Meteor-expedíció emelhető ki – kiterjesztéseként lehet értelmezni az Antarktisz térségére. A tudományos munkálatok önmagukban véve nem voltak titkosak, csak a megszerzett ismeretek gyakorlati felhasználása. A vizsgálatok eredményeinek publikálása igazolta a vállalkozás sikerességét, illetve azt a látszatot is kelthette – amit a német vezetés igyekezett is kiemelni –, hogy a kutatóút tudományos alapokon szerveződött. Ez utóbbi viszont egyáltalán nem felelt meg a valóságnak, mivel a tudományos kutatás gazdasági, politikai és katonai célokat szolgált ki, s nem ok, hanem eszköz volt a Schwabenland-expedíció végrehajtásának folyamatában. A felsorolt tényezők – leszámítva, hogy konkrét katonai vonatkozások ritkábban merültek fel – a második világháború előtti antarktisi felfedezőutak túlnyomó többségénél is rendkívül fontos szerepet játszottak, az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció esetében azonban még az általánosnál is nagyobb súllyal estek a latba.

Ehelyütt érdemes röviden visszautalni az első világháborút megelőző antarktisi német kutatóutakra – elsősorban Erich von Dryglaski 1901–1903 közötti, illetve Wilhelm Filchner 1911–1912-es expedícióira –, s általánosságban véve az 1914 előtt német tevékenységre a Déli-sarkvidéken.

Ezek az események ideológiai téren jelentettek fontos hivatkozási alapot a német kormány számára, mivel bizonyíthatták, hogy Németország komoly tradíciókkal rendelkezik az Antarktisz-kutatás terén. Más kérdés, hogy a valóban létező, korábbi német kutatási eredmények ellenére az ország beavatkozását a déli kontinens ügyeibe egyetlen érintett hatalom sem nézte jó szemmel, különös tekintettel arra, hogy a Schwabenland-expedíció eredményei alapján Berlin igen közel jutott ahhoz, hogy szilárdan indokolható területi követelést jelenthessen be *Neu-Schwabenland* körzetére, vagy esetleg egy újabb expedíciót követően az Antarktisz egy másik régiójára. Azt tehát, hogy Németország egyik fő célját egy – a német bálnavadászat függetlenségét biztosító – antarktisi területi jogkövetelés hivatalos bejelentésének megalapozása képezte, egyértelműnek tekinthetjük, még akkor is, ha a második világháború kitörése miatt erre a lépésre végül nem került sor.

Habár a kutatóút gondolta a gazdasági szakember Helmuth Wohlthat fejében fogalmazódott meg, aki elsősorban a bálnavadászat irányából közelített a kérdéshez, a két világháború közötti (dél-)atlanti német (hadi)tengerészeti és légi tevékenység tükrében – amelynek elemei igen nagy részben a versailles-i szerződés kijátszására irányuló álcázott katonai manővereknek tekinthetőek, utalva például újfent az 1925–1927 közötti Meteor-expedícióra, vagy a német kiképzőcirkálók dél-amerikai látogatásaira – kirajzolódik, hogy a küldetés végrehajtásában a katonai szempontok alapvető fontosságot képeztek, s a kezdetektől fogva beépültek a tervezésbe. A gazdasági és a katonai tényezők jelentőségét a megvizsgált forrásokból levont következtetések alapján egyenrangúaknak tekinthetjük. Az expedíció a két világháború között kialakított német haditengerészeti doktrína gyakorlatba történő átültetését, azaz a cirkálóháborúra való felkészülés egyik mozaikdarabját (is) képezte, amelyet a konkrét utasítások – úgymint az OKM által Trinidadé és Martim Vaz szigeteinek felderítésére vonatkozó parancsok – egyértelműen bizonyítanak. Mindemellett pedig a rendelkezésre álló források összevetése alapján összefüggések fedezhetőek fel a *Kriegsmarine* 1938 decembere és 1939 márciusa között Erich Raeder admirális személyes irányításával lebonyolított hadijátékai és a *Schwabenland* antarktisi küldetése között is. A katonai vonatkozásokkal kapcsolatban rendkívül fontos kiemelni, hogy Németország a Déli-óceán térségét hadműveleti zónaként vette számításba a második világháború folyamán, s azt is, hogy a német haditengerészeti vezetés nem csupán elméleti lehetőségként tekintett a Déli-sarkvidék bevonására a tengeri kereskedelmi háborúba. Ez utóbbit a norvég bálnavadászflokkat antarktisi

vizeken elfogó Pinguin segédcirkáló 1941-es akciója példázza a legjobban, míg az Antarktisz körzete, mint operációs terület kategorikusan szerepel több német segédcirkáló hadműveleti utasításában is. A Schwabenland-expedíció szerepe a cirkálójáború előkészítésében tehát vitathatatlan, ezt a kutatási eredmények minden kétséget kizáróan igazolják.

Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció egy gazdasági, politikai, katonai és tudományos összetevők kombinációja révén megvalósított, részben katonai jellegű (felderítő) manőver volt, amelyben a prioritást a gazdasági és a haditengerészeti szempontok jelentették. Berlin politikai céljai – azaz a területi követelés bejelentése és egy saját antarktisi szektor létrehozása – főként a német bálnavadászati érdekek biztosítására irányultak, az expedíció folyamán végzett kartográfiai, meteorológiai, oceanográfiai és egyéb vizsgálatok pedig egyértelműen a politikai és a katonai célokat szolgálták ki. Más kérdés, hogy tudományos értelemben az Antarktison elvégzett kutatómunka önmagában véve is megállta volna a helyét, amelynek eredményeit a német kormány igyekezett is propagandacélokra felhasználni. Mindezek mellett nem kizárható – s ennek lehetősége a brit Admiraltást is aggasztotta –, hogy Németország esetleg titkos utánpótlási bázis létesítését is fontolóra vette a Déli-sarkvidéken, vagy esetleg Patagónia területén – arról azonban, hogy ilyesmire a *Schwabenland* útja folyamán kísérlet történt volna, nincs információ. Az 1939–1940-es, leállított kutatóút tervezetének ismeretében az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíciót akár nagyszabású előkészítő misszióként is lehet értelmezni, azzal a megjegyzéssel, hogy folytatásának gondolata nem feltétlenül volt előre eltervezett, s inkább csak a sikeres végrehajtás következményeként merült fel. Ebből a szempontból tehát új kutatási eredmények a brit ellenintézkedésekről, illetve aggodalmakról beszámoló források feltárását tekinthetjük.

Szintúgy új kutatási eredmények tekinthető a Németország által az 1930-as évek első felében Európát Afrikán keresztül Dél-Amerikával összekötő postaútvonal és a Schwabenland-expedíció közötti összefüggések végkövetkeztetése is. Az antarktisi kutatóút sikeres végrehajtásában fontos szerepet játszott, hogy a kiváló szakemberekből álló tudományos stáb mellett a hajó legénysége is kipróbált személyzetből állt, akik korábban, a postaszolgálati utak folyamán már kellő tapasztalatra tettek szert a katapultrepülések technikai kivitelezésében. A *Schwabenland* küldetésére ilyen formában a postautak során alkalmazott módszerek más céllal történő, továbbfejlesztett felhasználásaként is

lehet tekinteni, különösen a hidroplánok légi fényképezésre való felhasználása terén. Mindemellett megjegyzendő, hogy nem a németek voltak azok, akik elsőként vetettek be repülőgépeket felderítési célzattal az Antarktisz felett – de a második világháborút megelőző kutatóutak ismeretében kijelenthető, hogy ők használták ki a bennük rejlő képességeket a legtervszerűbben.

Ha végigtekintünk a két világháború közötti dél-atlanti német aktivitás legfontosabb állomásain – amelyek főként a versailles-i szerződés kijátszására és a következő nagy háborúra való felkészülésre irányultak –, akkor megállapíthatjuk, hogy a Schwabenland-expedíció teljes mértékben illeszkedik a polgári célúnak álcázott német légi és (hadi)tengerészeti manőverek sorába, s a kutatóút e tevékenységsorozat második világháború előtti záróepizódjának, illetve az egész folyamat speciális antarktisi szegmensének tekinthető. A *Meteor* kutatóhajó 1925–1927 közötti útja mérföldkövet jelentett a (dél-)atlanti térség meteorológiai jellemzőinek feltérképezésében, amelyek ismerete elengedhetetlen előfeltétele volt a transzatlanti postaútvonal kiépítésének. A *Schwabenland* katapulthajó 1934 után éveken keresztül ezen a vonalon teljesített szolgálatot, s legénysége 1938 decemberében az ott szerzett tapasztalatokkal felvértezve indult a déli-sarkvidéki küldetésre – Alfred Ritscher személyében egy olyan expedícióvezetővel, aki hajóskapitányként, veterán harci pilótaként és sarkvidékkutatóként a legmegfelelőbb választásnak bizonyult egy tengerészeti és légi tevékenységeket kombináló katapulthajóval végrehajtott Antarktisz-expedíció levezénylésére. Ahogy korábban már említésre került, Németország a dél-atlanti térségben végzett szisztematikus – főként meteorológiai és oceanográfiai – munkálatokat a *Schwabenland* útjával új dimenzióba helyezte, s a kutatási területet kibővítette, meghosszabbította az Antarktisz irányába.

Alapvető kérdésként merült fel a kutatás folyamán, hogy az Antarktisz iránt érdeklődő hatalmak, akik számos esetben egymással is rivalizáltak a Déli-óceán térségében, miként reagáltak a német expedícióra. Erre a határozott válasz az, hogy nem feltétlenül pontosan ugyanazon okokból kifolyólag, de mindannyiukat rendkívüli módon aggasztotta Németország beavatkozása az antarktisi ügyekbe. A Schwabenland-expedíció Norvégia antarktisi érdekeltségeire közvetlen veszélyt jelentett, amelyre a norvég kormány a Dronning Maud-földre vonatkoztatott jogkövetelés 1939. január 14-i bejelentésével gyors és drasztikus választ adott. Oslo a kisebbik rosszat választva elszánta magát, hogy hivatalosan is elismeri az 1933-ban brit fennhatóság alá helyezett Ausztrál Antarktisi Terület nyugati határvonalát a k.

h. 45°-nál, amellyel kapcsolatban vitában állt Londenal, tekintve, hogy a határsávtól keletre norvég felfedezések is feküdtek. Az ezekre vonatkozó elméleti norvég jogigények érvényesítésének a brit birodalom ellenében nem volt realitása, a német beavatkozás pedig idejétmúlttá tette Norvégia korábban alkalmazott halogató taktikáját is az ügyben. Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció egyik jelentős politikai következménye az volt, hogy egy táborba terelte a déli-sarkvidéki kérdésekben egymás vetélytársának számító Nagy-Britanniát és Norvégiát, amely országok kooperációja korábban nem tűnt túlságosan valószínű forgatókönyvnek a Déli-óceán térségében.

Norvégia második világháború alatti német megszállását akár úgy is lehet értelmezni, hogy Németország elméletben Dronning Maud-földre is rátette a kezét, mint tengerentúli norvég területre. A háború végkimenetele azonban a skandináv ország javára döntötte el a kérdést, amely az 1939-ben megkapott brit jóváhagyás birtokában 1945 után a falklandi és az ausztrál szektor között elterülő déli-sarkvidéki régió urának tekinthette magát. Ráadásul a korábban nem túl biztos lábakon álló, bár létező földrajzi felfedezésekre hivatkozó norvég területi követelést a nemzetközi együttműködés révén megvalósult 1949–1952-es norvég–brit–svéd Antarktisz-expedíció is sokkal inkább elfogadhatóvá tette. A disszertáció egyik fontos eredménye annak igazolása, hogy a Schwabenland-expedíció végül szándékával ellentétben hosszabb távon a norvég jogigény érvényesítését és a brit–norvég (tágabb értelemben pedig egy észak-európai) együttműködés kibontakozását segítette elő. Ebből a szempontból a *Schwabenland* útja közvetlen módon is hatást gyakorolt a Déli-sarkvidék politikai felosztásának folyamatára.

Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció Chile és Argentína térségbeli politikájára is hatást gyakorolt, habár esetükben a reakciók inkább közvetett módon jelentkeztek. A két latin-amerikai ország elsősorban Nagy-Britannia háborús lekötöttségét kihasználva próbálta meg antarktiszi érdekeit érvényesíteni, s ennek megfelelően Santiago 1940-ben, Buenos Aires pedig 1942/1943-ban jelentette be jogigényét az Antarktiszi-félsziget körzetében magáénak vélt területekre, amelyek részben egymást, illetve a falklandi brit szektort is lefedték. A németek ugyan 1938–1939-ben nem ebben a régióban tevékenykedtek, így *Neu-Schwabenland* ügye ezt a kérdést önmagában véve nem érintette, azonban a déli vizeken zajló német aktivitás Chile és Argentína számára egyaránt riasztóan hatott, mivel nem lehetett kizárni annak a lehetőségét, hogy Németország a Tűzföld, vagy Patagónia valamely elhagyatott

részén titokban esetleg kísérletet tesz egy utánpótlási bázis kialakítására, megsértve ezzel valamelyikük szuverenitását. Ennek már csak azért is lehetett realitása, mert Berlin éppen a két világháború közötti chilei haditengerészeti kiképzési utak alkalmával komoly ismereteket szerzett egyebek mellett a dél-chilei fjordokról, amelyek kiválóan alkalmasak lehetnek arra, hogy háborús időkben hadihajók búvóhelyeként funkcionáljanak.

A két dél-amerikai országnak tehát még úgy sem fűződött érdeke Németország déli-sarkvidéki jelenlétéhez, hogy tudhatták: a németek a háború kitörése esetén elsősorban a britek és szövetségeseik ellenében fognak tevékenykedni a Déli-óceánon. Argentína és Chile valóban megpróbálta kihasználni Nagy-Britannia lekötöttségét – előbbi a politikai csatározásokat a fegyveres konfliktustól elválasztó határvonalig is elment a Deception-sziget ügyében –, London azonban szükség esetén még a legnehezebb háborús időszakban is képes volt katonai erőt felmutatni a déli vizeken, világosan jelezve, hogy nem tűri dél-atlanti, vagy antarktiszi birtokai háborgatását. Nagyon erősen valószínűsíthető, hogy a Schwabenland-expedíció Buenos Aires és Santiago számára is erőteljes lökést adott saját területi követeléseik bejelentéséhez, még akkor is, ha a nyílt konfrontációt – a háború végkifejletének ismeretében igen bölcsen – végül egyikük sem vállalta a brit birodalommal. Ebben a kérdéskörben részleges eredményeket sikerült elérni, mivel nem került elő olyan forrás, amely kategorikusan említene, hogy az argentin és chilei szuverenitási igényeknek közvetlen kapcsolatuk lett volna az 1938–1939-es német expedícióval – de az összes körülményt figyelembe véve ez nagyon is valószínűsíthető.

Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció nemzetközi és katonai vonatkozásai közül az egyik legösszetettebb kérdés az, hogy a brit birodalom, amely 1908–1933 között három déli-sarkvidéki szektorra (falklandi, új-zélandi és ausztrál) is kiterjesztette formális uralmát, s minden olyan ügyben illetékesnek tartotta magát, amely az Antarktiszt érintette, miként viszonyult a kutatóúthoz. London, amellet, hogy politikai síkon végül egyértelműen a korábbi rivális, Norvégia pártjára állt a *Dronning Maud Land* kontra *Neu-Schwabenland* ügyben, s 1939. szeptember 1-jén (Ausztráliával és Új-Zélanddal egyetemben) elismerte a norvég jogigényt, a második világháború kitörését követően konkrét ellenintézkedéseket is fogantatosított a déli vizeken a nagyon is valóságos német fenyegetéssel szemben. A feltárt források megerősítik, hogy a brit Admirális számolt a *Kriegsmarine* hajóegységeinek felbukkanásával a dél-

atlanti, illetve déli-óceáni területeken, s azt is, hogy a britek az esetleges tűzföldi német kémtevékenységgel is foglalkoztak, amelynek fő feladata a térség hajóforgalmának megfigyelése és ezzel kapcsolatban a német haditengerészeti vezetés tájékoztatása lehetett. (Illetve akár német hadihajók elrejtésének segítése is az említett tűzföldi fjordok között.) Nagy-Britannia ezen a téren nem ok nélkül tartott Németország latin-amerikai aktivitásától, amit Dittrich Niebuhr korvettkapitány esete is bizonyít, akinek személyében Berlin 1935-ben – az *Abwehr* javaslatára – haditengerészeti attasét küldött Buenos Airesbe, azzal a titkos feladattal, hogy a cirkálóháború előkészítése jegyében kezdjen hozzá a dél-amerikai német haditengerészeti hadtápszervezet, illetve ehhez kapcsolódóan az utánpótlási és hírközlési rendszer megszervezéséhez. London számára a Schwabenland-expedíció önmagában véve is jelezte, hogy Németország antarktisi ténykedése elfogadhatatlan méreteket öltött, s nem csupán kellemetlen tényező, hanem katonai fenyegetést jelent. A Deception-szigeten található, elhagyott norvég bálnavadászati állomás britek általi, 1939 októbere óta tervezett és végül 1941 márciusában (nem sokkal a *Penguin* német segédcirkáló antarktisi hadműveletét követően, amely a norvég bálnavadászflották német kézre kerülését eredményezte) történt megsemmisítése is azt a célt szolgálta, hogy megakadályozzák a német haditengerészetet a helyszínen maradt olajkészletek esetleges felhasználásában, segédcirkálóik, vagy tengeralattjáróik feltöltésére.

Amint az fentebb említésre került, Nagy-Britanniának nem csupán a németek, hanem Argentína és Chile elrettentése miatt is figyelmet kellett fordítania a második világháború folyamán dél-atlanti, illetve déli-sarkvidéki birtokaira, még akkor is, ha azok nem tartoztak a brit birodalom kereskedelmi vérkeringésének fő ütőéréhez – habár a térség éppen a bálnavadászat miatt gazdaságilag egyáltalán nem számított jelentéktelennek. Az 1943-ban megkezdett, *Tabarin* fedőnéven zajló antarktisi brit haditengerészeti manőversorozat részben a *Kriegsmarine* déli-sarkvidéki tevékenységének megakadályozására szolgált, de a prioritásokat tekintve ekkor már főként a két dél-amerikai hatalom távoltage képezte a fő szempontot a britek számára, különös tekintettel a Chilénél kategóriákkal ellenségesebb Argentínára. A háború második felében a felszíni német hajóegységek már nem voltak képesek hatékony hadműveleteket végrehajtani a világtengereken, de ellenséges tengeralattjárók megjelenését még ekkor sem lehetett kizárni a régióban. Összességében azonban a Tabarin-expedíciósorozat Nagy-Britannia antarktisi pozícióinak megszilárdítására és fizikai jelenlétének határozott hangsúlyozására

szolgált. A részben a német, részben az argentin és chilei fenyegetésekre adott brit válaszreakciókkal kapcsolatos archív anyagok tartalmának bemutatása igen komoly adalékokkal szolgál a témakörhöz.

Az értekezés egyik legfontosabb következtetése, amit a feltárt források meggyőzően alátámasztanak, hogy az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció, mint Németország váratlan, ám erőteljes beavatkozási kísérlete az Antarktisz politikai felosztásának addigra már előrehaladott folyamatába, minden olyan hatalom számára elfogadhatatlannak bizonyult, amely érdekeltségekkel rendelkezett a Déli-sarkvidék körzetében, s még azok az országok (Chile és Argentína) sem számítottak Berlin szövetségeseinek a kérdésben, amelyek egyébként nem feltétlenül tekintettek ellenségesen a harmadik birodalomra. Ilyen értelemben tehát Németország számára nem volt szabad hely a déli-sarkvidéki Nap alatt – más kérdés, hogy az ügyben a döntő szót a második világháború végeredménye mondta ki, amely nélkül a Schwabenland-expedíciót követően már nehezen lehetett volna elképzelni a németek távoltartását az Antarktisztól. Az 1938–1939-es német kutatóút az addig egymással viszálykodó Nagy-Britanniát és Norvégiát közös platformra állította, kiváltó okává vált a Dronning Maud-földre vonatkoztatott norvég területi követelés bejelentésének és (folytatásának tervezete révén) az 1939–1941-es amerikai Antarktisz-expedíció megszervezésének is. A kutatóút mindezek mellett közvetve kapcsolatba hozható Chile és Argentína déli-sarkvidéki jogigényeinek hivatalos kinyilvánításával a második világháború folyamán, távlatilag pedig fontos szerepet játszott az 1949–1952-es norvég–brit–svéd kutatóút létrejöttében is. A fentiek fényében tehát kijelenthetjük, hogy a *Schwabenland* útja rendkívül komoly hatást gyakorolt az Antarktisz politikai felosztásának folyamatára.

5. A kutatás továbbfejlesztésének lehetőségei

A témát érintő német és brit archív anyagok többsége (utóbbiak közé beleértve az Ausztráliában és Dél-Afrikában tárolt iratokat is) a kutatás folyamán feldolgozásra került, az igazán jelentős amerikai levéltári anyagok (különös tekintettel a Highjump-expedícióval kapcsolatos dokumentumokra) pedig vélhetően továbbra is titkosítás alatt állnak. A kutatás kiterjesztésére így elsősorban norvég, argentin és chilei levéltárakban látnék lehetőséget. Érdeemes

lenne tanulmányozni a Németország és Norvégia közötti antarktisi területi viszályt norvég források alapján, illetve megvizsgálni, hogy Argentínában is Chilében milyen anyagok készülhettek konkrétan az 1938–1939-es német Antarktisz-expedícióval, vagy a témakör tágabb összefüggéseivel kapcsolatban. A fentiek mellett pedig – főként a cirkálóháborús stratégia kontextusában – további fontos dokumentumokat tartalmazhatnak a latin-amerikai német követségek anyagai is.

Meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy a Déli-sarkvidék iránt kiemelt figyelmet fordító Argentínában és Chilében még számos olyan irat felfedezésére lenne lehetőség, amelyek komoly adalékokat szolgáltatathatnának a témához, különösképpen a két dél-amerikai országot Németországgal összekötő viszonyrendszer, illetve az 1938–1939-es német Antarktisz-expedícióval kapcsolatban esetlegesen általuk végrehajtott intézkedések terén. Mindezek mellett rendkívül értékes új információk megszerzésére adhatna lehetőséget az USA szerepének és az antarktisi ügyekbe történt aktív beavatkozásának vizsgálata chilei (és argentin) nézőpontból. A jelenleg rendelkezésre álló forrásokból kiderül, hogy az Amerikai Egyesült Államokat a Schwabenland-expedíció, illetve annak folytatási terve ösztönözte erőteljes fellépésre a Déli-sarkvidéken. Az azonban továbbra sem teljesen egyértelmű, hogy Chile az 1938–1939-es német, illetve az 1939–1941-es amerikai kutatóút közül melyikre tekintett nagyobb fenyegetésként, s melyik esett nagyobb súllyal a latba, amikor elhatározta, hogy hivatalos területi követelést jelent be a magáénak tartott antarktisi területekre. Mindent egybevetve újabb és eddig nem ismert összefüggések feltárását alapvetően a dél-amerikai vonalon tartom reálisnak.

6. A szerző témával kapcsolatos publikációi és előadásai

Idegen nyelvű tanulmányok

1. International Relations of the German Antarctic Expedition 1938/39. Sovereignty dispute between Germany and Norway in the „Polar Desert”. *Öt Kontinens*, 2012/2. 131–142.
2. „Antártida Argentina”. Argentine interests and activities in the south polar region before the Antarctic Treaty (1820–1959). *Öt Kontinens*, 2014/1. 67–82.

3. The French Segment of Antarctica. The question of sovereignty over Adélie Land in 1924. In: Krisztián Bene – Ferenc Dávid (szerk.): *Entre coopération et antagonismes. Les dimensions des relations franco–hongroises, de l’époque moderne à l’intégration européenne.* Éditions Codex, Talmont St. Hilaire; Université de Pécs, 2014. 121–130.
4. Los aspectos internacionales y las relaciones históricas más amplias del conflicto de las Malvinas de 1982. Una disputa transformada en guerra. In: Ferenc Fischer – Domingo Lilón – Máté Deák (szerk.): *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 13. El final de la Belle Époque: antecedentes y consecuencias de la I Guerra Mundial en los países iberoamericanos. Publikon Kiadó, Pécs, 2015. 199–217.
5. Las relaciones militares de la expedición alemana de Antártida de 1938-39. In: Ferenc Fischer – Domingo Lilón – Máté Deák (szerk.): *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 14. 1815-2015: 200 años de cambios y transformaciones en Europa y América Latina. Publikon Kiadó, Pécs, 2016. 307–320.
6. „Territorio Chileno Antártico”. Los antecedentes históricos de las reclamaciones territoriales antárticas de Chile de 1940. In: Adrián Bene – Rafael Ákos Szabó (szerk.): *Acta Romanica Quinqueecclesiensis* I. Rencontres et conflits. Nouvelles perspectives en études romanes. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Francia Tanszék, Pécs, 2016. 125–138.

Magyar nyelvű tanulmányok

1. A brit birodalom előretolt „antarktiszi” helyőrsége. A Falkland-szigetek stratégiai és katonai jelentősége Nagy-Britannia 20. századi dél-atlanti politikájában. In: Bene Krisztián – Dávid Ferenc – Sarlós István (szerk.): *Fejezetek a hadtörténelemből* 3. Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2014 között elhangzott előadásából. Magyar Hadtudományi Társaság, Pécs – Budapest, 2014. 191–210.
2. „Territorio Chileno Antártico”. Chile 1940-es antarktiszi területi követelésének történelmi előzményei. In: Adrián Bene – Rafael Ákos Szabó (szerk.): *Acta Romanica Quinqueecclesiensis* I. Rencontres et conflits. Nouvelles perspectives en études romanes. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Francia Tanszék, Pécs, 2016. 209–222.

3. Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció katonai vonatkozásai. *Kutatási Füzetek*, 20. sz. (2013). 217–239.

Konferencia-előadások

1. PTE Grastyán Endre Szakkollégium, IX. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia. Pécs, 2011. márc. 31.

Az 1959-es Antarktisz-szerződés geopolitikai vonatkozásai

2. „Wittman Tibor emlékezete és öröksége”. Nemzetközi tudományos konferencia. Szeged, 2012. szept. 24–26.

1938–1939-es német Antarktisz-expedíció nemzetközi vonatkozásai. Német–norvég területi viszály a „jégsivatagban

3. II. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2013. Pécs, 2013. máj. 16.

Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció körülményei. Tudományos kutatóút, vagy katonai manőver?

4. „Expanziós törekvések a nagyhatalmi politikában.” A Magyar Hadtudományi Társaság Dél-dunántúli Tagozatának konferenciája. Pécs, 2013. okt. 17.

A brit birodalom előretolt „antarktisi” helyőrsége. A Falkland-szigetek jelentősége és szerepe Nagy-Britannia déli-sarkvidéki politikájában a 20. század folyamán

5. „Rencontres et conflits. Nouvelles perspectives en études romanes.” Nemzetközi tudományos konferencia. Pécs, 2014. nov.

The French Segment of Antarctica. A short history of the French Southern Antarctic and Lands

6. A háború művészete. 10 éves a Hadtörténeti esték. Jubileumi hadtörténeti konferencia. A Magyar Hadtudományi Társaság Dél-dunántúli Tagozatának rendezvénye. Pécs, 2016. ápr. 12.

„...és Detmers egy torpedóval válaszolt.” A Kormoran segéd- és a Sydney könnyűcirkáló között 1941. nov. 19-én vívott tengeri ütközet körülményei